XIVA XONLIGIDAGI NEMIS MENNONITLAR MODDIY-MADANIY MEROSI: MANBASHUNOSLIK VA MUZEYSHUNOSLIK JIHATIDAN TADQIQ

Abdullayeva Mohira Saparboy qizi
Xorazm Ma’mun akademiyasi
Ijtimoiy-gumanitar fanlar bo‘limi
kichik ilmiy xodimi
mokhirabdullayeva1998@gmail.com
https://orcid.org/0009-0002-7092-1940

Annotatsiya: Mazkur tadqiqotda XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Xiva xonligi hududida istiqomat qilgan nemis-mennonitlar jamoasining moddiy-madaniy merosi manbashunoslik va muzeyshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq etiladi. Tadqiqotda Oq masjid hududida shakllangan mennonitlar jamoasining tarixiy faoliyatini yoritishda yozma, arxiv, moddiy-ashyoviy va fotovizual

manbalarning ilmiy imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, muzey fondlarida saqlanayotgan qishloq xo‘jaligi, hunarmandchilik, maishiy hayot va fotografiyaga oid predmetlarning tarixiy-texnologik ahamiyati ochib beriladi. Mennonitlarning agrotexnika, chorvachilik, metallga ishlov berish, qurilish va fotografiya sohalaridagi faoliyati Xiva xonligida Yevropa texnologik tajribasining mahalliy muhit bilan o‘zaro ta’sirini ko‘rsatadigan muhim tarixiy jarayon sifatida baholanadi. Tadqiqot natijalari Oq masjid mennonitlari merosini tizimli kataloglashtirish, raqamlashtirish va xalqaro manbalar bilan qiyosiy o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Xiva xonligi, nemis-mennonitlar, Oq masjid, manbashunoslik, muzeyshunoslik, fotografiya, Vilgelm Penner, Xudoybergan Devonov.

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Rossiya imperiyasida amalga oshirilgan harbiy-ma’muriy islohotlar, xususan, harbiy xizmat tizimidagi o‘zgarishlar diniy e’tiqodi va pasifistik qarashlari sababli qurolli harbiy xizmatni rad etgan nemis-mennonitlarning migratsiya jarayonlarini jadallashtirdi. Natijada mennonitlarning ayrim guruhlari Rossiya imperiyasining janubiy va sharqiy hududlariga, jumladan, Turkiston o‘lkasiga ko‘chib o‘tib, yangi aholi manzilgohlarini tashkil etdilar. Ushbu migratsiya jarayonining muhim yo‘nalishlaridan biri Xiva xonligi hududi bilan bog‘liq bo‘lib, Xiva xoni Muhammad Rahimxon II (Feruz) davrida yaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar natijasida 1884-yilda Xiva shahri yaqinidagi Oq masjid hududida nemis-mennonitlar jamoasi shakllandi. Mazkur jamoa 1937-yilgacha Xorazm hududining xo‘jalik, ijtimoiy va madaniy hayotida muayyan iz qoldirdi (Ratatz, 2001; Matniyozov, 2005).

Oq masjid mennonitlari tarixini tadqiq etishda yozma manbalar bilan bir qatorda jamoaning kundalik turmushi, xo‘jalik faoliyati, hunarmandchiligi, ishlab chiqarish tajribasi va texnologik ko‘nikmalarini bevosita aks ettiruvchi moddiy hamda fotovizual manbalarni kompleks o‘rganish alohida ilmiy ahamiyatga ega. Xususan, muzey fondlarida saqlanayotgan mehnat qurollari, xo‘jalik buyumlari, maishiy jihozlar, ishlab chiqarish vositalari, fotografik materiallar va boshqa ashyolar mennonitlar jamoasining Xorazm hududidagi faoliyatini konkret tarixiy dalillar asosida yoritish imkonini beradi. Shu nuqtayi nazardan, Oq masjid mennonitlariga oid muzey eksponatlarini manbashunoslik va muzeyshunoslik yondashuvlari asosida o‘rganish ularning kelib chiqishi, funksiyasi, foydalanish sohasi va tarixiy-madaniy kontekstini aniqlash bilan bir qatorda, Xiva xonligi va keyingi tarixiy davrlardagi nemis-mennonitlar merosining o‘rnini yanada chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi va manbalar

Tadqiqot jarayonida tarixiy-qiyosiy, manbashunoslik, tipologik va muzeyshunoslik usullaridan foydalanildi. Mazkur metodlar Oq masjid nemis-mennonitlari jamoasining shakllanishi, ijtimoiy tarkibi, xo‘jalik faoliyati va moddiy-madaniy merosini turli turdagi manbalar asosida kompleks tahlil qilish imkonini

berdi. Manbalar mazmuni, kelib chiqishi va tarixiy xususiyatlariga ko‘ra yozma-arxiv, moddiy-ashyoviy hamda fotovizual guruhlarga ajratildi.

Birinchi guruhni yozma va arxiv hujjatlari tashkil etadi. Xiva xonligi devonxonasi materiallari, demografik qaydlar hamda Oq masjid aholisi to‘g‘risidagi metrik ma’lumotlar jamoaning tarkibi, joylashuvi va ijtimoiy tuzilishini aniqlashda muhim manba hisoblanadi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivining I-125-fondida saqlanayotgan hujjatlar mennonitlar jamoasining Xiva hududidagi mavjudligi va faoliyatini konkret tarixiy ma’lumotlar asosida o‘rganish imkonini beradi.

Ikkinchi guruh moddiy-ashyoviy manbalardan iborat. “Ichan-Qal’a” davlat muzey-qo‘riqxonasi fondlarida saqlanayotgan Oq masjid nemis-mennonitlariga oid xo‘jalik, hunarmandchilik va maishiy buyumlar jamoaning kundalik turmushi, ishlab chiqarish faoliyati va texnologik tajribasini o‘rganishda muhim daliliy ahamiyatga ega. Ushbu predmetlarni funksional va tipologik jihatdan tasniflash ularning qo‘llanilish sohasi hamda jamoa hayotidagi o‘rnini aniqlash imkonini beradi.

Uchinchi guruhni fotovizual manbalar tashkil etadi. Vilgelm Penner faoliyatiga oid fotografik materiallar va Xudoybergan Devonovning ijodiy merosi XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Xorazmda fotografiya amaliyotining shakllanishi va rivojlanishini o‘rganishda muhim manba vazifasini bajaradi. Mazkur materiallar nafaqat tarixiy voqelikning vizual tasvirini, balki fotografik texnologiyalar va professional tajribaning mintaqada tarqalish jarayonini ham tahlil qilish imkonini beradi (Nurjanov, Jumaniyozova, 2010).

Asosiy natijalar

Turli turdagi manbalarni o‘zaro qiyosiy tahlil qilish Oq masjid nemis-mennonitlari tarixini migratsiya jarayonidan boshlab Xiva hududida jamoaviy hayotning shakllanishigacha bo‘lgan izchil tarixiy jarayon sifatida ko‘rib chiqish imkonini beradi. Mavjud ma’lumotlar asosida jamoa tarixida Lausan davri va 1884-yildan boshlangan Oq masjid davrini farqlash mumkin. Oq masjid bosqichi mennonitlarning Xiva hududida nisbatan barqaror manzilgohga ega bo‘lib, xo‘jalik va ijtimoiy faoliyatini yo‘lga qo‘ygan davri sifatida ajralib turadi.

Demografik va genealogik ma’lumotlarda Quiring, Toews, Schmidt, Dyck, Pauls va Janzen kabi oilalarning qayd etilishi jamoaning muayyan oilaviy tarkib asosida shakllanganini ko‘rsatadi. Diniy hayot bilan bog‘liq ma’lumotlar esa Claas Epp nomi bilan bog‘liq cherkov jamoaning diniy va ijtimoiy hayotida muhim o‘rin tutganini ko‘rsatadi (Belk, 1976). Shu jihatdan Oq masjid mennonitlarini qisqa

muddatli migratsion guruh sifatida emas, balki ma’lum ijtimoiy va diniy institutlarga ega bo‘lgan jamoa sifatida tadqiq etish mumkin.

Muzey fondlarida saqlanayotgan moddiy manbalarni funksional va texnologik jihatdan tasniflash mennonitlar faoliyatining bir nechta asosiy yo‘nalishlarini aniqlash imkonini beradi.

Birinchi yo‘nalish qishloq xo‘jaligi va chorvachilik bilan bog‘liq. Xo‘jalik predmetlari, qishloq xo‘jaligi qurollari, metall omochlar hamda sutni qayta ishlashga mo‘ljallangan vositalar jamoaning ishlab chiqarish faoliyatida texnik vositalardan foydalanilganini ko‘rsatadi. Yangi qoramol zotlari va bug‘doy navlaridan foydalanish haqidagi ma’lumotlar bilan birgalikda mazkur ashyolar mennonitlarning xo‘jalik tajribasi va mahalliy agrar muhit o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni o‘rganish uchun asos yaratadi (Absalomov, 2018). Bunda alohida predmetni “yangi texnologiya” sifatida baholashdan ko‘ra, uning mahalliy xo‘jalik tizimida qanday vazifani bajarganini aniqlash muhimdir.

Ikkinchi yo‘nalish hunarmandchilik, metallga ishlov berish va yog‘ochsozlik faoliyati bilan bog‘liq. Mazkur sohalarga oid ashyolar mennonitlarning nafaqat o‘z ichki ehtiyojlarini ta’minlaganini, balki mahalliy iqtisodiy muhit bilan amaliy aloqalarda bo‘lganini o‘rganish imkonini beradi. Qurilish va bezak ishlarida ishtirok etish bilan bog‘liq ma’lumotlar esa texnik ko‘nikmalar va mahalliy qurilish an’analari o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir masalasini tadqiq etish uchun muhimdir (Matniyozov, 2005).

Uchinchi yo‘nalish fotografiya bilan bog‘liq. Vilgelm Pennerning fotografiya sohasidagi faoliyati va uning Xudoybergan Devonov bilan aloqalari Xorazmda fotografiya texnologiyasi va professional fotografik amaliyotning rivojlanishi kontekstida muhim ahamiyat kasb etadi. Fotografik manbalarni texnik, ikonografik va tarixiy jihatdan tahlil qilish orqali nafaqat tasvirlangan obyekt yoki shaxs, balki fotografiya vositalari, tasvir yaratish amaliyoti va vizual madaniyatning shakllanish jarayonlarini ham o‘rganish mumkin (Nurjanov, Jumaniyozova, 2010).

Muhokama

Oq masjid nemis-mennonitlari merosini faqat diniy yoki etnik migratsiya tarixi doirasida o‘rganish jamoaning Xorazm tarixidagi faoliyatining ko‘lamini to‘liq ochib bermaydi. Arxiv hujjatlari, moddiy-ashyoviy va fotovizual manbalarni o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilish ularning xo‘jalik faoliyati, hunarmandchiligi, qurilish amaliyoti, maishiy madaniyati va texnologik tajribasini kompleks ravishda tadqiq etish imkonini beradi.

Muzey eksponatlarining funksional, texnologik va tarixiy-tipologik xususiyatlarini aniqlash ayniqsa muhimdir. Bunday yondashuv predmetning faqat

tashqi ko‘rinishi yoki nomini qayd etish bilan cheklanmay, uning qanday maqsadda ishlatilgani, qanday texnologik jarayon bilan bog‘liqligi, qaysi davrga mansubligi va jamoa hayotida qanday vazifa bajarganini aniqlashga imkon beradi. Shu asosda moddiy merosni tarixiy jarayonlarning bevosita dalili sifatida ilmiy muomalaga kiritish mumkin.

Shu bilan birga, muzey predmetlarini identifikatsiya qilish va tarixiy jihatdan tavsiflashda muayyan metodologik muammolar mavjud. Ayrim ashyolarning ishlab chiqarilgan sanasi, kelib chiqish hududi, ishlab chiqaruvchisi, dastlabki egasi va Xorazmga kelib tushish yo‘li to‘g‘risidagi ma’lumotlar to‘liq saqlanmagan bo‘lishi mumkin. Shu sababli predmetlarni atributsiya qilishda ularning shakli, materiali, texnologik xususiyatlari va funksional vazifasi bilan bir qatorda, arxiv ma’lumotlari, kataloglar, genealogik materiallar va boshqa muzey kolleksiyalari bilan qiyoslash talab etiladi.

Bunday kompleks yondashuv Oq masjid mennonitlari moddiy merosining kelib chiqishi va tarixiy kontekstini aniqroq belgilashga yordam beradi. Ayniqsa, Yevropa va Rossiya hududlaridagi o‘xshash predmetlar bilan qiyosiy tahlil olib borish ularning ishlab chiqarish muhiti va texnologik aloqalarini aniqlash uchun istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi. Biroq bunday qiyoslashlarda predmetlarning o‘xshashligi ularning kelib chiqishini avtomatik ravishda tasdiqlamasligini hisobga olish zarur.

Shuningdek, muzey fondlarini kataloglashtirish va raqamlashtirish Oq masjid mennonitlari merosini tadqiq etishning zamonaviy yo‘nalishlaridan biridir. Predmetning inventar raqami, nomi, materiali, o‘lchami, funksiyasi, taxminiy sanasi, kelib chiqishi, provenansi va unga oid arxiv ma’lumotlarini yagona elektron metadata tizimida qayd etish kelgusida manbalarni qiyosiy o‘rganish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Xulosa

Oq masjid nemis-mennonitlari jamoasining moddiy-madaniy merosi Xorazmning XIX asr oxiri – XX asr birinchi uchdan biridagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy tarixini o‘rganishda muhim manbalardan biridir. Arxiv hujjatlari, demografik va metrik qaydlar, muzey eksponatlari hamda fotovizual materiallarni o‘zaro qiyosiy tahlil qilish jamoaning shakllanishi, ijtimoiy tarkibi, xo‘jalik faoliyati va madaniy aloqalarini kompleks ravishda yoritish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari Oq masjid mennonitlari faoliyatining qishloq xo‘jaligi, chorvachilik, hunarmandchilik, qurilish va fotografiya kabi turli yo‘nalishlarda namoyon bo‘lganini ko‘rsatadi. Ayniqsa, muzey fondlarida saqlanayotgan moddiy ashyolar jamoaning kundalik hayoti va ishlab chiqarish amaliyotini o‘rganish uchun

bevosita daliliy material sifatida ahamiyatlidir. Fotovizual manbalar esa mazkur jarayonlarning vizual jihatlarini hamda Xorazmda fotografik amaliyotning rivojlanish xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, moddiy meros obyektlarini ilmiy muomalaga kiritishda ularning atributsiyasi va provenansini aniqlash muhim metodologik vazifa bo‘lib qolmoqda. Predmetlarning funksional, texnologik va tarixiy-tipologik xususiyatlarini arxiv hujjatlari va boshqa muzey kolleksiyalari bilan qiyoslash ularning tarixiy qiymatini aniqroq belgilash imkonini beradi.

Umuman, Oq masjid nemis-mennonitlari merosini manbashunoslik va muzeyshunoslik yondashuvlari asosida o‘rganish Xiva xonligi va undan keyingi davrda Xorazm hududida kechgan madaniy aloqalar, xo‘jalik tajribasi, texnologik jarayonlar va kundalik hayot tarixini yanada chuqurroq yoritishga imkon beradi. Mazkur merosni ilmiy tavsiflash, kataloglashtirish, raqamlashtirish va kelib chiqish tarixini yangi arxiv hamda muzey materiallari asosida aniqlashtirish esa kelgusidagi tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlari sifatida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Absalomov, E. (2018). XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda agrotexnika va texnologiyalar transferi jarayonlari. O‘zbekiston tarixi, №3, 62–74-b.
2. Belk, F. R. (1976). The Great Trek: Central Asian Mennonites History. Scottdale: Herald Press.
3. Matniyozov, M. (2005). XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Xiva xonligining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti. Toshkent: Fan
4. Nurjanov, K., Jumaniyozova, M. (2010). Xudoybergan Devonov va Markaziy Osiyoda fotografiya san’atining shakllanishi. Urganch: Xorazm.
5. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi. I-125-fond, 1-ro‘yxat, 458-jild. Oq masjid qishlog‘i aholisining 1912–1935-yillardagi demografik ro‘yxatlari.
6. Ratatz, A. (2001). Mennoniten in der Wüste: Die Migration nach Zentralasien (1880–1935). Stuttgart: Franz Steiner Verlag.